

La dama de Bizanci

Un enigma en la nissaga de Jaume I

Ernest Marcos Hierro

Sumari

<i>Pròleg</i>	11
CAPÍTOL I. La nissaga de la sang	19
CAPÍTOL II. El casal dels joves senyors	59
CAPÍTOL III. Els dos emperadors	87
CAPÍTOL IV. La núvia lliurada	137
CAPÍTOL V. La senyora de Montpeller	171
<i>Epíleg</i>	243
<i>Agraiments</i>	253
ANNEXOS	
Quadres genealògics	257
Bibliografia selecta	259

Capítol I

La nissaga de la sang

No sabem quasi res sobre els primers anys de la vida d'Eudòcia Comnena. Les fonts historiogràfiques bizantines contemporànies no esmenten la senyora de Montpeller i per això és gairebé impossible identificar-la amb certesa entre la legió de princeses de la casa imperial. D'aquí ve que ignorem la seva data de naixement i, fins i tot, el nom dels seus pares. La primera cosa no és pas estranya per a aquesta època, si pensem que també desconeixem, per posar només un exemple, l'any en què va néixer el rei Alfons d'Aragó. La segona, en canvi, resulta força més sorprenent tenint en compte la importància atribuïda en època medieval al coneixement exacte dels avantpassats del llinatge. Un vel d'obscuritat, potser imposat, com ja hem suggerit, pels interessos polítics i dinàstics del seu nét Jaume *el Conqueridor*, cobreix els orígens d'Eudòcia. Des que Charles Du Cange s'ocupà per primera vegada d'aquesta qüestió en el segle XVII, els genealogistes s'han esforçat per dilucidar l'enigma, però han trobat algunes dificultats que són, aparentment, irresolubles. Per comprendre els seus dubtes hem de fer-nos, en primer lloc, una idea de la quantitat de possibilitats d'identificació de què disposem. Basta donar una ullada ràpida a l'arbre genealògic de la dinastia Comnena.

És un arbre molt frondós, que reflecteix ben bé l'extraordinària fecunditat dels homes i dones d'aquesta família. També és complicat de llegir, perquè els noms són sempre els mateixos, i és fàcil, per tant, confondre els nombrosos Aleixos, Joans, Isaacs, Manuels i Andrònics i les també nombroses Irenes, Maries, Teodores i Eudòcies. El lloc d'honor en cada generació correspon a l'emperador regnant, encara que aquest ocupi, des del punt de vista de l'ordre del seu naixement, una posició secundària, una dada important sobre la qual tornarem més endavant. Ell és sempre la figura de referència, respecte a la qual tots els membres de la dinastia es defineixen pel seu grau de parentiu. Així, per exemple, el príncep que durant un regnat gaudia dels privilegis de ser germà del sobirà, després de la mort d'aquest cedia la precedència als seus nebots, germans, al seu torn, del nou monarca. S'havia allunyat un grau del titular del tron, però conservava encara intactes els seus honors i càrrecs i po-

dia continuar exercint, gràcies a la seva edat i a l'experiència acumulada, una gran influència sobre el seu imperial nebot. Les branques creixien i s'estenien cada cop més apartades del tronc de l'arbre, però seguien formant part inseparable del conjunt. Per a la societat bizantina, aquesta cohesió familiar i caràcter «clànic» dels Comnens eren una gran novetat. Certament, l'Imperi medieval grec havia conegut dinasties imperials amb aspiracions de continuïtat, com la síria (716-802) o la macedònia (867-1057), però el nombre dels seus membres solia ser més reduït i, sobretot, més concentrat als graus de parentiu més immediats al sobirà.¹ En aquestes èpoques, com en les actuals monarquies europees, la proximitat a la successió, és a dir, la possibilitat d'esdevenir emperador o emperadriu a la mort del monarca precedent, era el factor que de debò comptava a l'hora de determinar la importància d'un príncep o d'una princesa. Ser parent del sobirà no era considerat en si mateix un mèrit especial i no assegurava en cap cas l'úsdefruit d'un càrrec. Per això, la importància concedida pels emperadors comnens als lligams de parentiu ha de ser considerada una innovació pròpia de la seva casa, que palesa, a més, un canvi important en la forma d'entendre el govern de l'Imperi.

IMPERI I FEUDALITAT

Encara que ja no parlaven ni entenien el llatí dels seus pretesos avantpassats, els bizantins s'anomenaven romans i es consideraven hereus i continuadors de la tradició política secular de l'Imperi universal de Roma. Per això, conforme a la ideologia del principat romà, el centre del seu sistema polític era la persona de l'emperador, anomenat en grec *basileus*. Ell, i no pas, com sovint s'afirma, el bisbe de Roma, era el representant de Crist en el món, el veritable cap de l'Imperi i l'Església, aquell que els juristes proclamaven la «llei animada», perquè era l'origen mateix del dret. L'emperador posseïa el poder en la seva totalitat i el cedia parcialment als seus súbdits, *douloi* o «esclaus», tal com els designava el llenguatge polític bizantí, a fi que l'exercissin a títol personal i de forma temporal. L'Imperi grec era un món de funcionaris àulics o corte-

1 Per a la història de la dinastia síria, impulsora de la doctrina iconoclasta, veg. Ostrogorsky, pàg. 165-194; per a la dinastia macedònia, fundada per Basili I el 867 i regnant durant quasi dos segles, fins a la mort de l'emperadriu Teodora el 1057, veg. també Ostrogorsky, pàg. 237-335.

sans en el sentit més propi de la paraula, on totes les figures importants de la societat, des dels membres de la família imperial fins als comandants de l'exèrcit, passant pel patriarca i els bisbes, actuaven teòricament per servir la voluntat de l'emperador. L'expressió física d'aquest sotmetiment absolut era el ritual de la prosternació o *proskínesis* davant del sobirà, heretat de les antigues monarquies orientals, que palesava el seu caràcter sagrat i incomparable al de la resta dels humans. Això no vol dir de cap de les maneres que els bizantins acceptessin cegament i acrítica la tirania del seus governants. Ben al contrari: les revoltes freqüents i l'alternança violenta de dinasties mostren la seva determinació de no tolerar eternament una dominació injusta.

Segons el pensament polític bizantí l'emperador devia la corona al consens social que el reconeixia unànimement com l'elegit de Déu per a regir el seu poble.² A Bizanci, tal com s'esdevé amb les altes magistratures en les democràcies modernes, la dignitat imperial era a l'abast de qualsevol que fos capaç de seduir amb les seves qualitats les forces vives de la societat: la cort, l'exèrcit, la jerarquia eclesiàstica i el poble constantinopolità. Els orígens personals no constituïen un obstacle impossible de saltar per a un home ambiciós i així ho prova el fet que hagin arribat a regnar antics porquers, com Justí I en el segle VI, i mossos d'establia, com Basili el Macedoni en el segle IX, polítics hàbils i carismàtics que pogueren transmetre el poder a membres de les seves famílies. En aquestes circumstàncies, tanmateix, la pèrdua de l'aprovació general i el descontentament del poble envers un emperador s'interpretaven com a manifestació segura de la retirada del favor de la Providència i constituïen, per tant, un senyal inequívoc per a conspiradors eventuais. Sense la protecció divina, l'august monarca ja no gaudia del privilegi d'inviolabilitat inherent al tron i esdevenia, per tant, víctima potencial de tots els atacs. Per això, molts d'ells foren deposats, mutilats físicament a fi de ser declarats incapaços per regnar i tancats, finalment, de per vida en un monestir. Altres, com un dels protagonistes d'aquesta història, perderen, fins i tot, la vida de la pitjor manera possible, en aquest cas a mans de la plebs enfurismada i entre horribles tortures. A aquests sobirans infortunats l'únic cònsol que els quedava era exclamar, com l'emperadriu Teodora, la muller de Justinà *el Gran*, que la porpra imperial era un magnífic sudari.³ Mentre els emperadors de Bizanci arrisca-

2 Sobre la figura de l'emperador a Bizanci, veg. el capítol escrit per Michael McCormick a Cavallo, pàg. 289-318.

3 Procopi, *Guerres*, llibre I, cap. 24.

ven la vida en l'exercici quotidià del poder, sempre a l'aguait dels conjurats i dels candidats a ocupar el seu lloc, els seus col·legues de l'Europa occidental regnaven relativament tranquils sobre els dominis heretats dels seus pares. La clau de la seva seguretat eren l'estructura i la ideologia del feudalisme, completament alienes, en canvi, i quasi incomprendibles per a la mentalitat política grega tradicional.

Com és ben sabut, l'autoritat s'exercia a l'Europa feudal per mitjà d'un sistema piramidal de sobirania, que assegurava, en primer lloc, la subordinació de tots els membres de la societat als seus superiors dits «naturals», i que alhora garantia el reconeixement del seu dret a considerar-se gairebé independents dins de les respectives esferes de competència.⁴ Entre senyors i vassalls s'establien relacions d'obligació mútua, que reforçaven la cohesió social i impediien les convulsions polítiques que esquinçaven periòdicament la societat bizantina. En aquest món, per contra, era impossible l'ascens d'un pastor no només al tron, sinó també a la sala d'armes d'un castell. Quan naixien, els feudals rebien hereditàriament el seu lloc en la piràmide social i contreien automàticament els vincles de fidelitat que definien i determinaven la resta de la seva vida. Només en casos excepcionals l'èxit en la carrera eclesiàstica o un matrimoni molt avantatjós podien afavorir la promoció dels homes i dones dels estaments inferiors. En general, hom romania lligat durant tota la vida a les circumstàncies sota les quals havia nascut. En aquesta societat en què el poder estava fragmentat en nombroses petites peces i el progrés només era possible dins dels horitzons propis de la classe de naixement, la via de sortida natural al desig expansionista dels seus membres havia de ser necessàriament la creació de grans sistemes familiars mitjançant hàbils estratègies matrimonials. Així, a través de l'intercanvi interessat de núvies entre llinatges, la noblesa senyorial s'anà constituint, des dels seus orígens en època carolíngia, com una vasta constel·lació de famílies. En el seu cim s'hi trobaven els monarques, que no eren, com el basileu bizantí, un element aliè a l'estructura social i, per tant, superior per definició a aquesta, sinó que formaven part integrant de l'ordre feudal immutable i estaven sovint també vinculats per matrimoni als seus vassalls. Aquest mètode no era privatiu de l'aristocràcia, ans podem observar-lo també en la burgesia urbana o la pagesia rural medievals, abocades també a les aliances nupcials a fi d'aconseguir les seves fites particulars.

4 Per a una visió sintètica del feudalisme, veg., per exemple, el llibre de François Louis Ganshof, *El Feudalismo*, Barcelona, 1985 (1.ª edició, 1963).

En qualsevol cas, fou l'estament nobiliari el que va saber treure el més gran profit de la força mobilitzadora del parentiu, tal com ens ho demostra, per exemple, la història dels descendents de Belló de Carcassona, els titulars dels primers comtats catalans.

Descendents de la noblesa visigòtica instal·lada a la Septimània després de la invasió àrab, els Bellònides aprofitaren l'empresa expansionista carolíngia a les futures terres catalanes per a crear, mitjançant matrimonis consanguinis que fregaven sovint l'incest, un sistema de «cogovern» que els proporcionava el control permanent i conjunt de totes les estructures de poder militar i eclesiàstic de la regió.⁵ Al mateix temps, tal com ho feien també els membres de la resta dels naixents clans nobiliaris de l'Europa occidental, aquests guerrers deixaren de ser «comtes funcionaris» al servei del llunyà monarca franc, d'acord amb la tradició romana que hem descrit més amunt, i esdevingueren «comtes propietaris», els primers representants d'un feudalisme incipient que assegurava la transmissió hereditària i automàtica dels càrrecs paterns a la generació següent.⁶ Cap a l'any 930, d'acord amb l'anàlisi del medievalista Martí Aurell, aquesta primitiva nissaga igualitària de germans i cosins esdevingué una agrupació de llinatges estretament emparentats entre si, però diferenciats pels seus interessos locals particulars.⁷ Aquest fet va coincidir, d'una banda, amb el reconeixement dels drets de successió preferent dels primogènits de cada branca i, de l'altra, amb la tendència a la unió exogàmica, és a dir, a la recerca de núvies llunyanes, que facilitessin aliances profitoses amb altres dinasties emergents. D'aquesta manera es completà la ruptura gradual amb la tradició política imperial romana i es construí el mosaic d'espais de poder fragmentats i superposats que caracteritza l'Europa feudal, on la virtut de la sang, i no pas la distinció i el mèrit personal, constituïa el criteri decisiu per a l'atribució de l'exercici de l'autoritat. Tal com hem vist, Bizanci s'havia mantingut fidel a la meritocràcia antiga durant segles, però una crisi política important que sacsejà els fonaments de l'Estat al final del segle XI va permetre l'aparició d'allò que l'historiador anglès Paul Magdalino anomena el «sistema Comnè»: una adaptació *sui generis* dels sistemes de govern dels grans llinatges

5 Sobre aquest sistema conegut com a «cogovern», perquè es correspon amb una concepció de l'exercici del poder compartit pels membres d'una mateixa família, i «cosinatge», perquè aquest és el tipus de parentiu en què es basa, veg. Aurell, pàg. 25-41.

6 Aurell, pàg. 34.

7 Aurell, pàg. 41-58.

europaus feudals a les condicions ambientals de l'Imperi d'Orient.⁸ Es tracta d'una estructura híbrida que, bo i conservant l'antiga posició central i superior del sobirà, atribueix per primera vegada als seus parents pròxims i llunyans amplies parcel·les de poder amb l'única justificació del parentiu. Les crítiques de Nicetas Khoniates, cronista implacable dels errors de Manuel Comnè, ens palesen l'opinió que a molts bizantins, sobretot als instruïts i de classe elevada, els devia merèixer aquesta innovació. Segons Khoniates, efectivament, els sobirans d'aquesta dinastia, i especialment Manuel I, havien confós sovint els interessos particulars del seu clan amb els de l'estat i havien actuat, per això, com a usurpadors i lladres del patrimoni públic.⁹ Resseguir la història de l'ascens dels Comnens ens ajudarà a comprendre i alhora matisar el judici sever i en bona mesura parcial d'una de les nostres fonts més importants.

LA CONQUESTA DEL PODER PELS COMNENS

Bizanci començà el segle XI sota l'ègida d'un sobirà llegendari i de costums peculiars, Basili II *el matador de búlgars*, un monjo guerrer de metòdica crueltat que és recordat sobretot per les seves campanyes fulminants contra el Primer Imperi búlgar. Aquest període triomfal s'acabà, tanmateix, amb l'adveniment, en absència d'hereus més directes, del germà de Basili, Constantí VIII, un home inclinat més aviat a l'estudi que no pas a les arts bèl·liques i, a més, segons els seus detractors, admirador en excés de les dames. Mort Constantí l'any 1028, el succeí la seva filla gran, l'emperadriu Zoe, una dona de caràcter enamoradís, que facilità per mitjà del matrimoni l'accés al tron de tres emperadors —Romà III Argyros (1028-1034), Miquel IV Calefates (1034-1041) i Constantí IX Monòmac (1042-1055)— i, a través de l'adopció, l'accés d'un de quart, Miquel V el Paflagoni (1041-1042). Aquí no podem, malauradament, entretenir-nos amb la vida convulsa d'aquesta sobirana. Bastarà que diguem que planejà l'assassinat del seu primer espòs i es casà amb el seu botxí, un home molt més jove que ella. En morir aquest, Zoe adoptà un nebot del difunt com a fill i coemperador i, a l'últim, visqué amb el seu darrer marit una escandalosa història de *menage à trois* consentit. A l'església de Santa Sofia encara pot contemplar-se avui una imatge bellíssima de l'emperadriu Zoe, revestida amb to-

8 Magdalino, pàg. 209-227.

9 Khoniates, llibre xv, cap. 13.

tes les insígnies imperials. Constantí IX sobrevisqué la muller uns quants anys. A la seva mort ocupà en solitari el tron bizantí la darrera supervivent de la dinastia macedònia, l'emperadriu Teodora, germana de Zoe, que havia professat com a monja en la seva joventut. La seva defunció el 1055 donà inici a una llarga crisi successòria, que no es tancà, de fet, fins a la instauració definitiva de la dinastia comnena el 1081. Abans d'això, durant vint anys es lliurà un combat interminable entre dues famílies rivals, que encarnaven, en trets generals, els dos tipus d'aristocràcia bizantina de l'època: la noblesa urbana, constituïda pels llinatges tradicionalment vinculats a la cort per mitjà de l'exercici de càrrecs públics civils, i la noblesa rural, la classe dels grans terratinents militars d'Àsia Menor, que havien forjat les seves fortunes en la defensa de les fronteres de l'Imperi. Els camps del primer partit, que gaudia de les simpaties i del suport actiu de grans intel·lectuals i homes d'estat com l'extraordinari polígraf Miquel Psellos, eren els membres de la nissaga constantinopolitana dels Ducas. Els representants del segon eren els Comnens, originaris, segons es creu, del districte anatoli de Kastamon, on posseïen uns predis de vastes dimensions.

La sort afavorí, en primer lloc, el partit militar, que aconseguí destronar l'any 1057 el successor de Teodora, el vell funcionari àulic Miquel II, i proclamà emperador el prestigiós comandant Isaac Comnè. Però el regnat del primer sobirà de la família acabà tràgicament a penes dos anys després, el 1059, amb el triomf d'una conjura promoguda pels cercles més refinats de la cort, que no podien tolerar —deien— la ignorància alterosa d'Isaac I. D'acord amb els usos tradicionals que hem descrit més amunt, el sobirà deposat fou aleshores privat de la vista i tancat en un monestir, mentre ocupava el seu lloc el primer representant de la dinastia Ducas, Constantí X. A desgrat de les lliçons de retòrica i filosofia rebudes, ni Constantí, mort el 1067, ni el seu fill i successor Miquel VII Ducas, que regnà entre 1067 i 1078, aconseguiren treure l'Imperi de la greu crisi política i financera en què havia caigut. Als problemes interns s'hi sumaven les amenaces externes, que afectaven les planes d'Anatòlia i les terres del sud de la península Itàlica i Sicília, dos territoris especialment clau per tal d'assegurar el benestar i, fins i tot, la supervivència de l'Imperi, perquè d'ells, precisament, procedia el blat que abastava els mercats de les principals ciutats gregues. El 1071, sota el comandament incapaç de Romà IV Diògenes, que havia obtingut la porpra juntament amb la mà de l'emperadriu vídua Eudòcia Macrembolitissa, un gran exèrcit bizantí fou vençut i pràcticament anihilat pels turcs seljúcides a la batalla de Manzikert. Després d'aquesta desfeta, que acabà costant el tron i la vida a Romà mateix, l'Imperi

ja no pogué contenir l'expansió turca a Àsia Menor, que aconseguí en poc temps la fundació del Sultanat d'Icòni (l'actual Konya), conegut també pel nom de Rum. Aquest mateix any de terrible memòria foren expulsats del port italià de Bari els seus darrers defensors grecs. Amb la seva marxa acabava tristament la història de la Itàlia bizantina, l'última porció occidental de l'Imperi romà que conservaven els emperadors de Constantinoble. Els nous dominadors de la regió eren els normands, que esdevingueren a partir d'aleshores un factor capital i imprescindible en la política exterior bizantina.

Els primers contingents de guerrers procedents de Normandia havien desembarcat en sòl italià una vintena d'anys abans. Venien per a lluitar com a mercenaris al servei dels prínceps longobards, els enemics locals dels governadors de les restes de dominació bizantina. Temuts universalment per la seva feroç eficàcia bèl·lica, aquests descendents dels víkings s'emanciparen ràpidament dels seus patrons i, guiats pels cabdills de la família Hauteville, construïren a cavall del continent i de l'illa i a expenses dels bizantins, dels longobards i dels emirs musulmans calabresos i sicilians l'embrió d'un estat independent que no desaparegué fins al segle XIX, el Regne de Sicília. En la seva lluita contra els emperadors bizantins, que reivindicaven de manera ininterrompuda el seu dret a recuperar el territori perdut, els prínceps normands comptaren de manera intermitent amb el suport dels papes, que també volien acabar amb els vestigis de la dominació grega a Itàlia. Els bisbes de Roma havien trencat en el segle VIII el lligam tradicional de fidelitat i col·laboració que els unia amb Bizanci i havien apostat per un nou aliat d'estirp bàrbara, el Regne dels Francs. Sota l'emparedament dels sobirans carolingis, els pontífexs havien bastit un domini temporal, la República de Sant Pere, que perdura actualment en l'Estat del Vaticà, i, com a recompensa pel seu suport polític i militar, havien distingit els seus benefactors amb la restauració de l'Imperi romà d'Occident mitjançant la coronació com a emperador del rei franc Carlemany el Nadal de l'any 800. Aquest acte d'independència, que els basileus bizantins consideraren d'una gosadia inaudita, marcà l'inici d'un període d'enfrontament entre la vella i la nova Roma, una escalada de tensió que no deixà mai de créixer. A banda de les diferències polítiques, hi havia també divergències importants d'opinió en matèria de dogma i litúrgia, que enverinaren definitivament les relacions entre la cort imperial de Constantinoble i la cúria romana.

Després de polèmiques teològiques que no arribaren a cap solució, al començament del segle XI, el papa Benet II introduí oficialment en el *Credo* de

l'Església romana una fórmula que l'Església bizantina rebutjava categòricament. Es tracta de la declaració de l'origen de l'Esperit Sant, que afirma que la tercera Persona de la Trinitat procedeix del Pare i del Fill, en llatí *ex Patre Filioque*. Per als teòlegs grecs, aquesta paraula llatina, *Filioque*, comportava la destrucció del principi monàrquic de la Trinitat, que té en el Pare el seu únic origen. Acceptar-la i proclamar-la públicament convertia, per tant, els occidentals en heretges. Els papes, al seu torn, feren d'aquesta qüestió el pretext per forçar el reconeixement per part de Bizanci de la seva pretesa supremacia universal com a successors de Sant Pere. L'any 1054, finalment, regnant Constantí IX Monòmac, el vidu de l'emperadriu Zoe, l'enfrontament arribà al seu punt culminant i el patriarca Miquel Cerullari de Constantinoble i el legat papal cardenal Humbert de Silva Candida s'excomunicaren mútuament. D'aleshores ençà i fins a l'actualitat, catòlics romans i ortodoxos viuen en una situació de cisma eclesiàstic, que els esforços ecumènics d'ambdues parts no han aconseguit encara de superar. No ha d'estranyar-nos, doncs, en absolut que en els anys immediatament següents a l'esclat del cisma, els pontífexs romans procuressin perjudicar els interessos dels basileus bizantins donant suport als normands, els nouvinguts a la península Itàlica, dels quals esperaven obtenir la mateixa col·laboració contra els grecs que els francs els havien presat tres-cents anys abans. Les relacions entre els papes i els Hauteville passaren per moments de gran dificultat durant el pontificat reformista de Gregori VII (1073-1085), però els normands acceptaren, finalment, el reconeixement del pontífex com a senyor feudal de les seves possessions italianes. D'aquesta manera quedà segellada una aliança entre la Santa Seu i les corts normandes de Nàpols i Palerm, que no es trencà fins al regnat de l'emperador Frederic II en el segle XIII i fou la causa de moltes tribulacions per a l'Imperi bizantí.

En aquest panorama de desolació per a Bizanci es produí el 1081 l'assalt al poder imperial per dos germans de la nissaga dels Comnens, Isaac i Aleix. El seu pare, germà del deposat emperador Isaac I, havia mort el 1067 i els havia deixat, juntament amb els germans i les germanes, sota el guiatge de la seva esposa, Anna Dalassenà, una dama molt enèrgica i intel·ligent. Amb la intenció evident de recuperar el tron perdut, Anna arranjà els matrimonis dels seus fills amb plançons de la dinastia regnant dels Ducas, amb parents del difunt emperador Romà IV Diògenes i amb membres de les poderoses famílies orientals dels Taronites i els Melissens. Ella i els seus fills s'aproparen també als titulars actuals de la corona, l'emperadriu Maria d'Alània, que custodiava els drets del seu fill Constantí Ducas, i el seu tercer marit l'emperador Nicèfor

Botaniates, que havia destronat Miquel VII l'any 1078. I així fou com el poder de seducció del jove Aleix sobre la sobirana i els seus parents més pròxims obrà el miracle d'aconseguir l'aliança dels Comnens i els Ducas contra Nicèfor. Segellaren aquest acord les núpcies d'Aleix amb Irene Duquena, néta del cèsar Joan Ducas, una dona també de grans qualitats i de llinatge immillorable. A l'últim, apellant, com de costum, a la voluntat divina, la Setmana Santa de 1081 els germans Comnens es revoltaren i s'empararen fàcilment de Constantinoble. Un cop destronat i desterrat Botaniates, en el moment de proclamar el nou basileu, l'alta consideració que mereixia el seu caràcter i el suport incondicional dels Ducas i de l'emperadriu Maria afavoriren Aleix, que aconseguí el tron per davant del seu germà gran Isaac. Aquest fet, que suposava una desviació del principi de primogenitura i provocà malestar i incomoditat entre alguns partidaris del cop, es convertí d'aleshores ençà en un senyal distintiu del nou règim.

Fins aleshores, d'acord amb la tradició romana, les dinasties imperials bizantines havien respectat el dret de primogenitura. En moltes ocasions, per tal d'evitar que es produïssin posteriorment controvèrsies successòries, els sobirans havien fet proclamar els seus fills grans emperadors en vida seva, deixant ben clar, naturalment, que aquesta dignitat imperial era només honorífica i, per tant, buida de qualsevol contingut d'autoritat real. El protocol de la cort anomenava aquests prínceps, amb independència de la seva edat, «petits emperadors» i reservava per als seus pares o tutors, a banda de l'adjectiu «gran», la denominació d'«autòcrata», que indicava que només ells posseïen de debò i personalment el poder, en grec *to kratos*. Aquesta manera d'actuar es corresponia amb la concepció personalista de l'autoritat que hem descrit més amunt, basada en la transmissió directa i pacífica de la dignitat imperial de titular a titular en el si d'una dinastia establerta o mitjançant la seva conquesta per un nou candidat elegit per Déu i confirmat pel seu Poble. Ara, per contra, des del moment mateix de l'adveniment del primer sobirà comnè, advertim clarament un canvi d'actitud en el fons i en la forma de l'elecció imperial. El 1081 tothom reconeixia que la porpra pertanyia indiscutiblement a un membre de la família dels Comnens, però a l'hora de designar el seu propietari no s'aplicaren automàticament els criteris de precedència que regien per tradició els drets de successió, sinó que es trià per consens el candidat considerat millor. El descartat, tanmateix, no fou allunyat per sempre de la vida pública, sinó associat, per contra, a l'exercici del poder per mitjà de nous càrrecs i dignitats. Isaac havia perdut l'oportunitat de seure en el tron, però per les seves venes i

les dels seus fills i néts corria la mateixa sang que per les venes de l'autòcrata; formava part, per tant, de l'augusta nissaga i podia treure d'aquest fet enormes profits i avantatges. Conscients de la nova força del llinatge en un nou context sociopolític que afavoria la concentració del poder en les mans d'unes poques famílies, Aleix I i Anna Dalassenà, proclamada, ben significativament, emperadriu pel seu fill, dissenyaren amb cura una xarxa d'aliances matrimonials que convertí els Comnens en el centre de l'aristocràcia bizantina i en els titulars i administradors de tots els honors i recursos de l'Estat. A mare i fill els assegurà l'èxit la seva entesa perfecta, torbada només de manera ocasional per les intrigues d'Irene Duquena, la gelosa emperadriu consort. En un dels seus poemes de tema bizantí, Konstandinos Kavafis recorda amb emoció una frase que Aleix dedicà a la seva mare: «teu i meu, paraules fredes que mai ens diguérem».¹⁰ Destacant aquesta sentència, el poeta alexandrí l'encerta plenament, perquè en el món dels Comnens l'adjectiu possessiu més utilitzat era «nostre».

En efecte, com afirma Paul Magdalino, Aleix Comnè consolidà la seva posició mitjançant la creació en els primers anys del seu regnat d'una nova jerarquia cortesana, que emfasitzava la qualitat imperial col·lectiva de la seva família.¹¹ Fins aleshores, els títols a la cort bizantina es dividien, en trets generals, en dues categories. La primera corresponia a dignitats honorífiques heretades de l'Antiguitat tardana, que solien, en conseqüència, designar-se amb paraules gregues d'origen llatí, com *novelissimos*. Indicaven el rang del personatge i la consideració que mereixia i podien anar o no, segons cada cas, vinculades a l'exercici d'una funció concreta. La segona categoria, en canvi, denotava, precisament, el càrrec cortesà que posseïa el titular i definia exactament el lloc i el paper que li pertocava en el pompós cerimonial de palau. Alguns emperadors havien distingit prèviament els seus parents més pròxims amb l'antic títol de «cèsar», que durant el període de vigència del sistema tetràrquic introduït per Diocleciana (284-305) en els segles III i IV havia servit per a designar el lloctinent i successor d'un sobirà principal o «august». Aleix I el concedí a tres parents seus: el seu cunyat Nicèfor Melissè, el seu gendre Nicèfor Brienni i el seu tercer fill Isaac, però jutjant insuficient la glòria que aquest títol aportava, en creà d'altres utilitzant l'adjectiu *sebastós*, l'equivalent grec de la paraula llatina «august». Així sorgiren noves dignitats com *protosebastós*, el pri-

¹⁰ Kavafis, *Anna Dalassenà*.

¹¹ Sobre la construcció d'aquest sistema familiar i els seus efectes negatius i positius, veg. Magdalino, pàg. 180-201.

mer august, *pansebastós*, el tot august, i, sobretot, *sebastocràtor*, mot compost de les arrels august i cràtor, és a dir, governant, el títol que portaven els germans dels sobirans de la dinastia comnena.¹² Aquest títol, com veurem més endavant, és significatiu per a la nostra història, perquè era el que ostentava versemblantment el pare d'Eudòcia Comnena de Montpeller. En paral·lel a aquestes atribucions d'honors, Aleix confiava també als seus germans i cosins, cunyats i gendres les missions més delicades com a caps de les expedicions militars o governadors de les places i regions més importants de l'Imperi. A la inversa del sistema feudal occidental, aquestes concessions no eren hereditàries i no creaven tampoc un lligam de dependència mútua entre el sobirà i la persona distingida per la seva gràcia. Sí que tenien, tanmateix, l'efecte de convertir els Comnens i les nissagues estretament emparentades amb ells, com els Ducas i els Paleòlegs, en la classe dirigent i pràcticament propietària de l'estat bizantí. Com apunta Magdalino, aquest repartiment grupal del poder afectà negativament els membres d'altres famílies bizantines de la noblesa àulica, que per les seves qualitats personals haurien gaudit d'una promoció segura en una situació anàloga a l'anterior al cop d'estat de 1081.¹³ Després del triomf dels germans comnens i dels seus poderosos aliats, en canvi, la meritocràcia bizantina tradicional, que havia donat dies de glòria a l'Imperi d'Orient, deixà pas a un nou sistema on la força de la sang prevalia, com a Occident, per damunt de tota altra consideració a l'hora de triar el titular d'un càrrec. No és estrany que un intel·lectual com Nicetas Khoniates, nascut ell mateix lluny de les elits de la capital imperial, blasmi els emperadors comnens, i en particular Manuel I, per haver menystingut homes hàbils i decents i preferit, en llur lloc, els seus parents, bo i essent aquests joves orgullosos i incapaços.¹⁴ Segons l'historiador bizantí, amb aquesta inexplicable parcialitat pels seus cosins l'emperador Manuel contribuï a accelerar la decadència de l'Imperi, que portà al desastre de la Quarta Croada de 1204. Prescindint d'aquests resultats negatius, que no podien ser previsibles durant el segle XII, autors moderns, com Paul Magdalino, han destacat, en canvi, les virtuts d'aquest sistema familiar, que donà a l'elit militar de l'estat bizantí una identitat col·lectiva i una consciència de grup inexistents fins aleshores.¹⁵ Aquest és un factor decisiu a l'hora d'ex-

¹² Veg. Magdalino, pàg. 180-181.

¹³ Magdalino, pàg. 189.

¹⁴ Khoniates, llibre VII, cap. 1, 11.

¹⁵ Magdalino, pàg. 187.

plicar l'estabilitat política que conegué Bizanci durant el denominat segle dels Comnens, des de 1081 fins a 1185, que constitueix sens dubte la darrera època d'esplendor de l'Imperi grec medieval. En el centre d'aquest món de privilegis, tal vegada injustos i immerescuts, però ben reals, nasqué la princesa que havia d'esdevenir l'àvia de Jaume *el Conqueridor*.

EL SEBASTOCRÀTOR DECEBUT

En el seu volum sobre les dinasties imperials constantinopolitanes, Charles Du Fresne Sieur Du Cange (1610-1688), un dels fundadors de la bizantinologia, la disciplina científica que s'ocupa de la història de l'Imperi d'Orient, identificà de manera hipotètica el pare de la senyora de Montpeller amb un dels germans de Manuel I, el sebastocràtor Isaac Comnè, nascut vers l'any 1113.¹⁶ La seva hipòtesi, acceptada de manera general entre els bizantinistes, ha estat, tanmateix, objecte de discussió en el darrer quart del segle xx per dos historiadors que ja hem citat en el pròleg, el genealogista hongarès Szabolcs de Vajay i l'especialista grec en la dinastia dels Comnens Konstandinos Varzos. De Vajay rebutja la identificació del pare d'Eudòcia amb Isaac Comnè i proposa, en canvi, en el seu lloc el nom d'un dels nebots carnals de l'emperador Manuel, el *protostràtor* o *primer soldat* Aleix Comnè, fill d'un altre germà del sobirà, el sebastocràtor Andrònic Comnè.¹⁷ L'argument principal a favor de la teoria de l'autor hongarès consisteix a reduir d'aquesta manera la diferència d'edat i de generació entre Eudòcia Comnena i el seu progenitor, molt pronunciada, com veurem, si identifiquem aquest amb Isaac Comnè. A més a més, De Vajay addueix també com a indicatiu favorable el fet que l'esposa d'aquest Aleix portés el nom de Maria, el mateix amb què la senyora de Montpeller batejà posteriorment la seva filla. Aquesta és, en principi, una dada que s'adiu perfectament amb el costum bizantí —i també neogrec— de transmetre el nom d'àvia a néta. No obstant això, Konstandinos Varzos, partint d'una anàlisi molt complexa de les dades disponibles, desautoritza l'opinió de Vajay i, després d'exposar minuciosament totes les dificultats que hi veu, acaba, finalment, per acceptar l'opinió de Du Cange per manca d'un candidat més

¹⁶ Du Cange, pàg. 184-185.

¹⁷ Vajay, *Eudokia*, i Vajay, *Eudocie*.

adient.¹⁸ Per això, en les obres més actuals sobre aquest període, com, per exemple, en l'esmentat llibre de Paul Magdalino, el sebastocràtor Isaac Comnè apareix com a pare d'Eudòcia de Montpeller.

Coneixem la vida d'Isaac Comnè a través de les dues fonts historiogràfiques principals sobre el regnat de Manuel I. La més antiga és la crònica anomenada *Epítom de les gestes de Joan i Aleix* (sic: per Manuel) *Comnè*, escrita per un cortesà contemporani del sobirà mateix, Joan Kínnamos. Pel seu to excessivament elogiós envers l'emperador, l'obra de Kínnamos ha estat sovint utilitzada amb escepticisme pels historiadors moderns, que l'han titllada d'història oficial i, per tant, convenientment manipulada d'acord amb els interessos de la dinastia. Per contra, la gran majoria ha atorgat més credibilitat a la denominada *Narració cronològica*, l'obra esmentada més amunt de Nicetas Khoniates, erudit originari de Khonai, a Àsia Menor, que es proposà de relatar el procés imparable de declivi de l'Imperi bizantí des del regnat de Joan II Comnè (1118-1143), el pare de l'emperador Manuel i del sebastocràtor Isaac, fins a la catàstrofe militar i política de 1204. L'objectiu de Khoniates és explicar-se a ell mateix i als seus lectors per què Déu ha consentit que el seu Poble patís un desastre d'aquesta magnitud, només comparable amb la destrucció de Jerusalem per les tropes de Nabucodonosor. Tenint en ment aquesta analogia, no és difícil d'imaginar la conclusió de l'historiador grec. Com els israelites del passat, els bizantins d'aquesta època han causat amb els seus pecats la còlera divina i, per això, com aquells, han estat foragitats de la seva capital i condemnats a viure en la captivitat o en l'exili. Des d'aquesta presa prèvia de posició, s'entén molt bé el judici negatiu global de Khoniates sobre la política de Manuel I, que a ell li resultava particularment odiosa per l'interès i la implicació constant del basileu en els afers d'Occident, d'on vingué, finalment, la ruïna del seu Imperi. D'altra banda, i enllaçant amb el tema que ens ha ocupat a l'apartat anterior, el seu judici també condemnatori del «sistema familiar» dels Comnens es justifica pel coneixement que l'autor tenia del final terrible dels darrers representants de la dinastia i de les altes cotes de mediocritat assolides pels seus parents i successors en el tron, els emperadors de la nissaga dels Àngels. Per això, com sempre en aquests casos, l'opció més sensata serà no decantar-nos exclusivament per un d'ambdós historiadors i esforçar-nos a llegir i interpretar les obres de Kínnamos i Khoniates sota el punt de vista i en el context en què foren escrites. D'aquesta manera aconseguirem tal vegada entrellucar i recons-

18 Veg. l'article sobre Eudòcia a Varzos II, pàg. 346-359.

truir a través dels seus prejudicis i simpaties la versió més versemblant dels episodis històrics. Quant a la figura d'Isaac Comnè, tanmateix, el nostre esforç no serà molt gran, perquè el retrat que ens ofereixen ambdues fonts és força similar. Kínnamos i Khoniates coincideixen, efectivament, a descriure el sebastocràtor com un home frustrat i ressentit, al qual no li mancaven raons per detestar el seu germà Manuel I.

El pare d'ambdós prínceps fou el segon sobirà de la dinastia Comnena, Joan II, que succeí el seu pare Aleix I el 1118 a l'edat de trenta anys. L'ascens al tron de Joan no fou pacífic i indiscutit. Els últims dies de la vida d'Aleix I Comnè es veieren enterbolits per una greu crisi familiar, protagonitzada per l'esposa del monarca, l'emperadriu Irene Duquena, i la seva filla primogènita, la princesa Anna Comnena. Aquesta dona excepcional, que Kavafis retratà en un cèlebre poema com una grega alterosa,¹⁹ havia estat promesa en la seva infància a Constantí Ducas, el fill abans esmentat de l'emperador Constantí X i de Maria d'Alània, i, a conseqüència d'això, l'havien honorat oficialment amb el títol d'emperadriu. Constantí, però, morí abans que pogués consumir-se el matrimoni i Anna es casà aleshores amb un prestigiós general i excel·lent erudit, el cèsar Nicèfor Brienni, i passà a titular-se cesaressa per la dignitat del seu marit. A desgrat d'això, Anna Comnena no oblidà mai que la porpra imperial havia estat seva i, quan veié apropar-se el final del seu pare, inicià juntament amb l'emperadriu Irene, que li era devota, una operació de descrèdit de l'hereu oficial i ja coemperador, el seu germà Joan. Segons Khoniates, mare i filla acusaven el jove Comnè d'afemellament i incapacitat i invocaven, tal com Aleix mateix i els seus partidaris havien fet el 1081, el dret a la successió del millor candidat, el cèsar Brienni, superior —deien— a Joan en tots els aspectes.²⁰ Però, a desgrat de tots els seus esforços, Irene i Anna no aconseguiren doblegar la voluntat de l'emperador. En el seu llit de mort, Aleix Comnè rebé una darrera visita de Joan i consentí que s'endugués del seu dit l'anell imperial que el proclamava successor. Sense esperar el desenllaç, Joan i els seus germans barons, que li prestaven, ben significativament, suport, s'empararen del Gran Palau, mentre la seva mare cobria de retrets l'espòs moribund i Anna renunciava a contrarior als seus plans de domini.²¹ Contemplada com una amenaça

¹⁹ Kavafis, *Anna Comnena*.

²⁰ Khoniates, llibre I, cap. 1.

²¹ Khoniates llibre I, cap. 1-5. Veg., tanmateix, el relat ben distint de la mort d'Aleix I fet per Anna mateixa en la seva *Alexiada*, llibre xv, cap. 11.

permanent pel seu germà, la princesa fou reclosa en un monestir de la capital, mentre que el seu marit i els seus fills gaudien dels privilegis que els corresponien com a parents del sobirà. Separada de la cort, Anna Comnena bolcà tota la seva ràbia i el seu ressentiment en una obra magnífica, la seva famosa *Alexiada*, una biografia encomiàstica d'Aleix I Comnè, que és alhora un atac discret, però despietat, contra el seu indigne successor. Amb unes poques, però significatives diferències, el destí d'Anna es repetí una generació més tard en el seu nebot el sebastocràtor Isaac Comnè, que perdé també a l'últim moment el tron que creia seu.

Joan II havia tingut del seu matrimoni amb la princesa hongaresa Piroshka, coneguda oficialment pel nom bizantí d'Irene, quatre fills, Aleix, Andrònic, Isaac i Manuel, i quatre filles, Maria, Anna, Teodora i Eudòcia. El primogènit, que portava el nom del seu avi Aleix I, fou proclamat coemperador i associat al poder l'any 1122 a l'edat de 14 anys, mentre que els seus tres germans rebien alhora la dignitat de sebastocràtor. Amb aquest gest, Joan II mirava d'assegurar la successió del seu fill gran, però el «petit emperador», casat amb la princesa Irene de Kíev i pare d'una filla anomenada Maria, morí sobtadament l'estiu de 1142. Poc temps després, i segons els cortesans per la gran pena que el traspàs del seu germà li havia causat, el seguia a la tomba Andrònic Comnè, el fill segon de l'emperador, que deixava una vídua de gran personalitat i cultura excepcional, la sebastocratoressa Irene, i dos fills i tres filles. Només quedaven, per tant, en vida dos fills mascles de l'emperador regnant, els sebastocràtors Isaac i Manuel. El dret de primogenitura corresponia a Isaac, que havia nascut vers l'any 1113 i començava a donar senyal de considerar-se el pròxim sobirà.²² A diferència del seu germà menor, que encara no s'havia casat, Isaac era, a l'edat de trenta anys, pare d'una prole nombrosa, nascuda de la seva unió amb una dama anomenada Teodora, el cognom de la qual ignorem. El sebastocràtor havia tingut, en efecte, dos fills, Aleix i Joan, morts, tanmateix, en plena infància abans de 1136, i tenia encara tres filles, Irene, Anna i Maria, que asseguraven momentàniament la continuïtat de la dinastia. Tot semblava afavorir la candidatura d'Isaac al tron, però la desaprovació del seu pare i de figures importants de la cort frustrà les seves esperances tan ben fonamentades.

La primavera de 1143, mentre portava a terme una campanya militar contra els turcs seljúcides a la regió de Cilícia, l'emperador Joan es ferí accidentalment durant una cacera amb una fletxa enverinada i emmalaltí greument.

22 Veg. l'article sobre Isaac Comnè a Varzos II, pàg. 391-398.